

אגרת חדשה מפולמוס רמח"ל: רבני ויניציאה לר"מ חאגיז

רוב ידיעותינו על הפולמוס שהתנהל בין החכמים סביב פעולותיו וכתביו של ר' משה חיים לוצאטו זצ"ל (רמח"ל) נשען על האוסף הגדול של אגרות ותעודות שפרסם ד"ר שמעון גינצבורג מכתבי יד¹. מקבץ האוסף הזה, שהחוקרים נחלקו בדבר זהותו², כינס כמאה ושלושים מסמכים, שהם הבסיס החשוב ביותר להבנת השתלשלות העניינים ולהכרת הדמויות שהשתתפו בפולמוס. פרופ' מאיר בניהו ציין אחד לאחד את כל חלקי החומר שהגיע לידינו בפולמוס זה, וקבע כי "ברי שמכתבים הרבה של חכמי ויניציאה אבדו", וכן אבדו אגרות נוספות של חכמי איטליה³. אציין בקצרה כמה מפרטי הפולמוס החשובים לענייננו⁴. בשנים תפ"ז-תפ"ט, בהיות רמח"ל הצעיר בעיר פדובה (רמח"ל נולד בשנת תס"ז), הוא זכה לגילוי של מגיד, וחיבר כמה חיבורים בלשון הזוהר. הדבר נעשה בצנעה, ונודע רק לבני חברתו. בין האנשים שבאו להסתופף בצלו של רמח"ל באותה העת היה גם ר' יקותיאל גורדון, שבא מווילנא לאוניברסיטת פדובה ללמוד רפואה, והפך להיות אחד מתלמידיו המובהקים של רמח"ל. ר' יקותיאל כתב בפרשת ראה (וי"ט-כ"ד באב) שנת תפ"ט אגרת לר' מרדכי יפה שישב אז בווינה, ובה הודיע את טיבו של רמח"ל. אגרת זו הגיעה גם לרבי משה חאגיז, שישב באותה העת באלטונה שבגרמניה. ר"מ חאגיז, הידוע במלחמתו העזה נגד שבתי צבי ותלמידיו, הגיע למסקנה שגם רמח"ל מפיץ את תורת השבתאות, ולכן הוא שיגר בט' במרחשון ת"ץ איגרת לרבני ויניציאה, שהייתה אז הקהילה החשובה ביותר באיטליה, בבקשה

- 1 ד"ר ש' גינצבורג במבוא לספרו ר' משה חיים לוצאטו ובני דורו, אוסף אגרות ותעודות, תל אביב, תרצ"ז. אוסף זה נדפס שנית, עם תוספת של כמה אגרות ותעודות ממקורות נוספים, על ידי ר"מ שריקי, אגרות רמח"ל ובני דורו, ירושלים, תשס"א (מהדורה ובה חלק מהמכתבים עם תוספות אחרות נדפסה ע"י ר' פנחס דוד וברמן בשם 'ירים משה', ירושלים, תשכ"ב).
- 2 לדעת גינצבורג המאסף הוא י' אלמנצי, ולדעת מ' בניהו, כתבי הקבלה של רמח"ל, ירושלים, תשל"ט, עמ' 201, המאסף הוא ר' ישעיהו באסאן.
- 3 בספרו הנ"ל (הע' 2) עמ' 207.
- 4 הסתייעתי בעיקר במקורות הללו: י' אלמנצי, 'תולדות ר' משה חיים לוצאטו מפאדובה', כרם חמד, ג (תקצ"ח), עמ' 112-169, ובספרים של גינצבורג ושריקי (לעיל הערה 1). לפיכך איני מציין במקורות. מכאן ואילך הפניה ראשונה לאגרות היא למהדורת גינצבורג, וההפניה אחריה היא למהד' שריקי.

שינקטו פעולה נגד רמח"ל. בשבוע של פרשת ויצא, השבוע השני של חודש כסלו ת"ץ, משגרים רבני ויניציאה אגרת לר' ישעיהו באסאן, שהיה מורו של רמח"ל בהיותו בפדובה והתגורר באותה עת בעיר ריג'ו, בבקשה לקבל ממנו פרטים על תלמידו והסבר על מעשיו בעקבות החשדות נגדו. באגרת זו הם מזכירים את האגרת של ר' יקותיאל, ומצרפים את העתק האגרת שקבלו מר"מ חאגיז. מכתבם של רבני ויניציאה כתוב בצורה עדינה מאוד, ובין השאר הם מפרטים בו את הסיבות שבגללן העדיפו לפנות לר' ישעיהו ולא ישירות לרמח"ל⁵, והן:

שהוא רבו מובהק וכאב את בן ירצהו, ולו שם ביודעים בנסתרות לה' אלדינו, ועל ידו נדע הדבר בהצנע לכת ולא יתפרסם אצל עמי הארץ המלעיגים [על] דברים כאלה, וקרוב הדבר שיתגלו הדברים לנכרים באים בשערינו אלה להתגולל עלינו ולהתנפל עלינו ולהבאיש את ריחינו בעיניהם.

דהיינו, ר"י באסאן הוא רבו המובהק של רמח"ל, ויוכל להעיד על אופיו וטיבו. הוא גם מצוי בענייני תורת הסוד, ויוכל לחוות דעתו על תוכן דבריו ומעשיו של תלמידו. כן אנו שומעים פרט נוסף חשוב – פנייתם לר"י באסאן ולא לרמח"ל באה כדי לשמור את הדבר בסוד; רבני ויניציאה חששו מאוד מפרסום הפרשה, הואיל והיא עלולה לשמש ככלי ניגוח נגד הדת היהודית לא רק מצד עמי הארץ שבקהילה אלא גם מצד אומות העולם, שאף עלולים להשתמש בה כעילה לגרימת נזקים ליהודי איטליה.

בסוף המכתב נמצאת פנייה נוספת: "לידיד ה' מעלת הרב מר קשישא הכהן הגדול חמיו נר"ו שלום רב, ובמטותא מיניה יחווה דעתו בזה בעצה טובה קמל"ן, ומניה ומינן תסתניי שמעתתא ויתקלס עילאה". 'הכהן הגדול' הוא ר' בנימין הכהן (רב"ד) תלמידו של ר"מ זכות, שהיה רבה של ריג'ו וחמיו של ר"י באסאן, וגם את חוות דעתו ועצתו הטובה בעניין רמח"ל מבקשים רבני ויניציאה. גינצבורג כתב שהחתימה על המכתב היא מסולסלת ואין הוא יכול לקוראה, אולם בניהו זיהה⁶ כי החותם הוא 'משה בכמוהר"ר מיכאל הכהן זלה"ה', אחד מרבני ויניציאה. ר"י באסאן משגר אגרת תשובה לרבני ויניציאה בתאריך ו' בשבט⁷, בה הוא משבח אותם על סבלנותם ורגישותם בבירור הפרשה:

5 אגרת ה-ז, עמ' טז-יח; מהד' שריקי עמ' יח-כ.
6 כתבי (לעיל הערה 2) עמ' 205. שריקי עמ' כ, הערה 19, כתב: "אחרי עיון התברר לנו השם של החותם והוא משה בכמוהר"ר מיכאל הכהן זלה"ה", והקדימו כבר בניהו (אגב, ספרו של בניהו נזכר כמה וכמה פעמים בספר). קצת תמוה בעיניי שר"מ כהן יחתום בשם רבני הישיבה. בניהו ציין לעוד שתי אגרות שהעתיקו, אבל לא חתם בהן; אדרבה, באגרת השנייה שציין בניהו הוסיף בניהו כי החתימה בשם רבני הישיבה נעשתה בידי ר"י פאציפיקו. ראה לקמן הערות 18, 27.
7 אגרת כו-כז, עמ' נז-סב; מהד' שריקי, עמ' עג-עט.

ואפירייה⁸ נמטיה לרבנן כי לא בחפזון יצאו לעלות בפרצות, לשום כל אבני מזבח כאבני גיר מנופצות, לקיים מקרא שכתוב (שמות כח, ז) אל שני קצותיו וחבר⁹, כבוד אלקים הסד"ר דבר¹⁰ וכבוד מלכים חקור דבר.

לאחר מכן הוא מאריך להסביר כי לא כל מי שרואה מלאך, או שמלאך מדבר עמו, נקרא בשם נביא, מה עוד שלא יתכן שיהיה נביא על אדמה טמאה. אבל להתגלות השכינה יש מדרגות שונות, וגילויים של מגיד היו מאז ומתמיד גם בחוץ לארץ, והוא מונה לכך כמה דוגמאות. לאחר מכן הוא מאריך באופן נפלא להודיע את טהרתו, צדקתו, ומעלתו הגבוהה של רמח"ל.

לאחר שרבני ויניציאה קבלו את תשובתו של ר"י באסאן מן הדין היה שיחזירו תשובה לר"מ חאגיז, ברם באגרות שלפנינו לא נמצאת תשובתם. אנו יודעים כי ר"מ חאגיז שלח אליהם לפחות עוד אגרת אחת, ושכ"ה באדר ת"ץ הוא התרעם על כך ששתי פעמים שלח להם אגרת ועדיין לא השיבו לו¹¹. האמנם רבני ויניציאה נמנעו מלהשיב לו? הדבר אינו מתקבל על הדעת.

והנה בתאריך "י"ג [=יום ג'] בסדר קרבן מנחה לה"י היא פרשת ויקרא, ג' בניסן ת"ץ, כתב ר"מ חאגיז אגרת לרבני ויניציאה¹² כמענה על תשובתם אליו. אגרת זו של ר"מ חאגיז דומה שהיא הארוכה ביותר מבין האגרות שנכתבו על ידו בפרשת הפולמוס, ובה הוא מאריך לענות על דבריהם במכתבם. אלא שכאמור אגרת רבני ויניציאה עליה הגיב לא הייתה לפנינו, ולא ידענו מה גרם לו להאריך כל כך; בין השיטין של דבריו יכולים היינו לעמוד על תורף דבריהם, אבל העיקר חסר היה מהספר.

מאמר זה בא להשלים את החסר, ובו מתפרסמת לראשונה אגרת התשובה מאת רבני ויניציאה לר"מ חאגיז, האגרת שהתגובה הארוכה של ר"מ חאגיז עליה היא זו שהבעירה את המחלוקת, וגרמה לפסילת ספריו של רמח"ל ולהרחקתו מתלמידיו. נקדים אפוא פרטים על מקורה של אגרת רבני ויניציאה שנתגלתה עתה, ועל טיבה.

8 במהד' שריקי: ואפיריון.

9 שריקי מסביר כי הכוונה שרבני ויניציאה ביקשו הן מר' ישעיה והן מרב"ד שיבררו את העניין. אבל אפשר שהכוונה היא לחבר את שתי הפעולות, מצד אחד: הסתרה, ומצד שני: חקירה, כפי שנמצא בפסוק. לפי זה עדיף הנוסח הסתר, ראה הערה הבאה.

10 גינצבורג מעיר שכך בכתב היד, אבל מעדיף את הנוסח שנדפס בראשונה בכרם חמד: הסתר. הוא העדיף זאת משם שכך הוא בכתוב (משלי כה, ב). אבל במהד' שריקי נדפסו גרשיים על המלה, וכמו שהעתקתי בפנים. אם אכן כך נמצא בכתב היד אזי זו מליצה, ולכן יתכן הנוסח: הסדר. אלא שלא ברור מה בין 'הסדר' ל'חקור'. ראה הערה קודמת. ראה גם לקמן ליד הערה 57.

11 באגרת נה, ששלח ר"מ חאגיז לר"ש מורפורגו ביום ג' פרשת ויקהל [כ"ה באדר] נאמר בעמ' קכו, מהד' שריקי עמ' קפב: "וכבר כתבנו שני פעמים לרבני ויניציאה ויהי כמשיב על הדבר, והרבנים לא ענו, הן עוד היום לא ידענו מה היה להם".

12 אגרת עא, עמ' קנז-קסה, מהד' שריקי, עמ' קמז-קנז.

בין החכמים הבולטים שהשתתפו בפולמוס הרמח"ל היה ר' יצחק פאציפיקו, ראש רבני ויניציאה באותה העת. ר"י פאציפיקו כתב ספר תשובות בן חמישה כרכים בשם 'משפט שלום' שנתר בכת"י, ונמצא כיום בספריית האוניברסיטה של פרנקפורט (Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg, Frankfurt am main), ומספרו הוא: Ms. Hebr. Oct. 107. כשנגלה לפניי כתה"י חשבתי שסביר להניח כי תהיה בו התייחסות לפולמוס הרמח"ל, ואכן יגעתי ומצאתי: נמצאות בספר זה כמה תשובות הקשורות לפולמוס, ואני עתיד אי"ה לפרסם את כולן. כאן מתפרסמת לראשונה התשובה החסרה של רבני ויניציאה לר"מ חאגיז (שהעתק שלה נמצאת בכרך השלישי, סי' סב, בדפים 124 ע"א - 125 ע"א). אני מודה למנהלי הספרייה על הרשות לפרסם אגרת זו.

בתשובה זו לא מפורש מיהו הנמען. בתוכן התשובות הנמצא בסוף הכרך, דף 314 ע"ב (או 317 ע"ב)¹³, אנו קוראים על התשובה שבסי' סב כד: "משא ומתן על פלוני החכם שנתפרסם לדרגה גדולה, דאולי שפע אלדי¹⁴ ע"י מגיד אינו נמנע". יש כאן רמז מסויים לנושא שלפנינו אבל אין הוא מספיק, וגם המעיין בתשובה עצמה אינו יודע למי נשלחה. אמנם בסופה, לאחר חתימתו של ר"י פאציפיקו, נמצאות עוד מספר שורות, ושיערתי כי שורות אלו הן למעשה הפנייה לנמען. דברים אלו נקראים לעיתים בשם "שעל הכתב", לאמור, הם לא נכתבו בראש האגרת אלא על גב המעטפה וכדומה, ולפעמים המעתיק כתבם בסוף העניין¹⁵. לאור ההנחה ששורות אלו הן הפנייה לנמען, עולה כי הנמען הוא ר"מ חאגיז; אלא שהנחה זו צריכה לקבל אישור נוסף, וכפי שיובהר להלן. אך אין צורך לדקדק ברמזים הנ"ל כדי להגיע למסקנה ברורה: ההשערה שהנמען הוא ר"מ חאגיז מקויימת על פי אגרת התשובה שלו, שבה הוא מתייחס ללא-ספק לאמור באגרת שלפנינו. כדי להראות זאת בבירור אביא לכך שתי ראיות.

בראשית האגרת כתב ר"מ חאגיז¹⁶:

קבלתי מכתב ידם הרמה, הרי הם אלופי לראש הרב הגדול גאון ישראל והדרו נאה דורש ונאה מקיים בתורת אלהים פה מפיק מרגליות בנויות לתלפיות אהובינו כבוד מורנו הרב ר' יצחק פאציפיקו נר"ו, מסדר לתת עליכם היום ברכה, משנתנו זאת תמים יהיה לרצון.

התאריך באופן שבו הוא נכתב כאן, עם הסימון לסדר פרשת השבוע ולשנת

- 13 כיום מסומנים בכתב היד שני מספרים, ואין לכך חשיבות לענייננו.
- 14 מכאן נראה כי התוכן לא נכתב על ידי כותב התשובה, הואיל ובתשובה שם אלקים נכתב תמיד באות ק', ולא באות ד'.
- 15 ראה לדוגמה, בעי חיי לר"ח בנבנשת על יו"ד ואה"ע, שאלוניקי, תקמ"ח, סוף ס' מא, דף ל סע"ב. על חו"מ, ח"א, שאלוניקי, תקנ"א, סוף ס' קסד, דף קצח סע"ד.
- 16 עמ' קנז, מהד' שריקי, עמ' קמח.

תמי"ם, נמצא אצלנו בסוף האגרת (אמנם שם מצוטט פסוק אחר - 'ואהיה תמים עמו', ע"י בהערה שם).
הציטוט השני הוא:

אמנם על מה שכתבו רום מעלת מורי ורבותי טופס ותמצית דברי הסניגור שלו¹⁷, דאין להקשות מה זה ועל מה זה הושפע עליו ממרום כחו וראשית אונו, ושאדון הכל יכול לעשות כרצונו בכל מכל כל, כי ידענו כל יכול והוא באחד ומי ישיבנו, כי באחד ידבר אל ושתים מי ישורנו, ושאין לנו לשאול מה זה היה לבן קיש הגם שאול בנביאים, כי הוא היודע ועד, ה' ימלוך לעולם ועד...

דברי הסנגוריה הללו על רמח"ל שכתב ר"י באסאן באגרתו לרבני ויניציאה, נמצאים באגרת שלפנינו בלשון זו (להלן ליד הע' 52).

העולה מהאמור הוא, שתשובתם של רבני ויניציאה לאגרתו הראשונה של ר"מ חאגיז, שפתחה למעשה את פולמוס רמח"ל, לא ניתנה מיד. הם שלחו בראשונה אגרת לר"י באסאן כדי שיבדוק את הנושא ויענה להם. תשובתו נשלחה כאמור בו' בשבט. לאחר קבלת התשובה ענה ר' יצחק פאציפיקו בשם רבני ויניציאה¹⁸ לר"מ חאגיז, וזו היא האגרת שלפנינו, שנשלחה מויניציאה לאלטונה בשבוע שבין ט"ז לכ"ב באדר¹⁹. מהאגרת אנו למדים כי בשלב זה רבני ויניציאה אינם נוקטים שום פעולה כנגד רמח"ל. הם מקבלים את דברי הסנגוריה של ר"י באסאן ושל חותנו רב"ד, ולכן לפי דעתם אין עליהם להתערב בעניין זה; אדרבה, עדיפה לדעתם השתיקה, מאותם טעמים שהם כתבו לר"י באסאן בתחילה - פרסום העניין יביא את הדבר לידיעת הציבור, ויותר גרוע מזה - הוא יביא את הדבר לידיעת אומות העולם, ובכך עלול להיגרם נזק חמור לקהילה. כמו כן דומה שיש בדבריהם טענה נוספת כנגד ר"מ חאגיז, וכדבריהם באגרת "אמרנו וגמרנו שלא טוב לדבר קשות ולהתערב על ריב לא לנו". מעניין כי טענה זו השמיע רמח"ל כנגד רבני ויניציאה בהמשך הפולמוס²⁰.

מעניין לציין שלפחות בנקודה אחת "שיפרו" רבני ויניציאה מעט את תשובת ר"י באסאן, שהרי הם כתבו בתשובתם: "והרב באסן בתשובה כתב, איני מאמין שיהיה בו לא נבואה ולא רוח הקודש, עובר אותו מדי יום ביום ומדי חודש בחודש, שלא

17 כלומר, דברי ר' ישעיהו באסאן.

18 דומה שעובדה זו מוסיפה חיזוק לתמיהתי לעיל בהערה 6.

19 לא ברור מדוע נתעכב משלוח התשובה למעלה מחודש ימים; אך ראה להלן בפנים (ליד הע' 26). בכל אופן בכ"ה באדר התלונן ר"מ חאגיז כי עדיין לא קיבל תשובה מרבני ויניציאה, כמו שכתבנו לעיל בהערה 11.

20 אגרת קמה, עמ' שנד, מהד' שריקי עמ' שצא: "ויכתבו למרחוק לכל מקום להקיפו כברקים, ולפי שלא שת לבו אליהם, באמרו שאינו כפוף להם, ועל אמרתו צרופה כי אין ישיבת גאוני פאדובה לישיבתם כפופה"...

ניתנו מעולם בארץ הטמאה ובגלילות העמים", ואילו המעיין בדברי ר"י באסאן עצמו ימצא דברים שונים מעט²¹:

כי הנה זאת חקרנוה כן היא, כי לא כל מי שיגלה ה' עפר מעיניו, ויביאהו חדרי מצפוניו, לנביא היום יקרא, או לפנים הרואה, ואין זה ענין לנבואה, העולה היא למעלה גבוהה גבוהה, כי יתן ה' את רוחו על הזוכים לראות באספקלריא, על אדמת הקודש ולא בארץ מאפליה, וגם לא לרוח הקודש היושבת ברמה, ולזו ולזו מדרגות רבות כמה וכמה.

לאמור, ר"י באסאן כתב כי נבואה תיתכן רק בארץ ישראל ולא באדמת נכר, אבל להתגלות השכינה יש כמה וכמה מדרגות, וכבר כתבנו זאת לעיל. הוא לא התייחס בדבריו במפורש לרמח"ל, וגם לא השתמש לגביו באופן נחרץ בביטוי "איני מאמין", אבל מכלל הדברים ניתן להבין שזו עמדתו. לכן כפי שאמרתי אין כאן שינוי משמעותי של דבריו אלא "שיפורם" בלבד, בתקווה שהדברים בניסוחם כך יניחו יותר את דעתו של ר"מ חאגיז.

יש לציין עוד כי בסוף אגרת זו פונים רבני ויניציאה גם אל "המאור הגדול הגאון המפורסם כמהר"ר יחזקאל נר"ו מופת הדור והדרו, ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו, פריכם תשא, כי חכמת אלקים בקרבכם לעשות משפט, ולא יארע תקלה על ידכם". הכוונה כאן לר' יחזקאל קצנלבוגן שהיה הרב ואב"ד של קהילות אה"ו, בעל ספר כנסת יחזקאל. ר"מ חגיז שישב בהמבורג ובאלטונה בין השנים ת"פ-תצ"ח, והדפיס שם כמה מספריו, קיבל הסכמות מר' יחזקאל שכתב עליו שבחים²², וגם ר"מ חאגיז שיבחו בספריו²³. אגרתו הראשונה של ר' יחזקאל בעניין זה נכתבה לרבני פאדובה סביב ר"ח אדר²⁴, וממנה אתה למד שהוא הושפע מר"מ חאגיז לקחת חלק בפולמוס. נמצא כי בעת שרבני ויניציאה כתבו אגרת זו הם לא ידעו מה עמדתו של ר' יחזקאל בעניין, וכך עולה גם מפנייתם אליו בבקשתם כי יראה לחרוץ משפט צדק. והנה בעוד שהיינו מצפים כי לאחר שרבני ויניציאה כתבו אגרת זו יבוא שלום על ישראל, ועניין רמח"ל ירד מסדר היום, הרי שכמעשה שטן אירע ההיפך הגמור. האמור באגרת זו לא מצא חן, בלשון המעטה, בעיני ר"מ חאגיז, ואש המחלוקת לא

21 אגרות, עמ' נז; מה' שריקי, עמ' עה.

22 שריקי, אגרות, עמ' כג, הערה 22, כתב שר"מ חאגיז היה מחותנו של ר"י קצנלבוגן, וכמקור לדבריו ציין לרא"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ח"ב, עמ' 124-134. לא מצאתי זאת בתולדות חכמי ירושלים, לבד מה שכתב שם בעמ' 133: "ונשוב לזכרון תולדות הרב ר' משה חאגיז ז"ל, כל הימים אשר ישב הרב חאגיז בעיר אלטונא היה ידיד יקר ומודע נאמן להגאון הרב בעל כנסת יחזקאל אשר קדם פניו באהבה".

23 ראה מ' בניהו, 'ספרים שחיברם ר' משה חאגיז וספרים שהוציאם לאור', עלי ספר, ג (תשל"ז), עמ' 104-108.

24 אגרת זו, היא אגרת לה-לז, עמ' עט-פד; מהד' שריקי אגרת לו, עמ' קי-קיג, שבשוליה נספחת אגרת רמח"ל ותאריכה הוא ט' באדר (עמ' פד, מהד' שריקי אגרת לח, עמ' קטז).

רק שלא שככה, אלא אף התגברה מאוד. תשובתו הארוכה והחריפה של ר"מ חאגיז לאגרת זו היא זו שככל הנראה הביאה את רבני ויניציאה להתערב בפרשה, ומכאן והלאה התגלגלו הדברים כפי שהתגלגלו. לולא תגובה זו ועוצמתה ספק רב בעיניי אם היה המשך לפולמוס זה, ויתכן מאוד שהוא היה גווע מאליו לאחר זמן מה.

נשוב לתיאור תשובת רבני ויניציאה לר"מ חאגיז כפי שהיא מועתקת בכתה"י של הספר 'משפט שלום', כיון שלמרות האמור עד הנה קיים קושי מסויים במה שמצוי לפנינו בכתב היד. שני העמודים הראשונים כתובים בכתב יד אחד, והם מהווים אגרת העומדת בפני עצמה, אלא שאין בה חתימה. הקטע האחרון שבה מוקף בקו כמסגרת כמצויין להלן שם בהערה, ואין לדעת מה פשרו. העמוד השלישי כתוב בכתיבה אחרת, אין בו פיסוק כל עיקר, והקטע הראשון שבו גם הוא מוקף בקו כמסגרת (גם זה מצויין להלן בהערה). לכאורה היה מקום לומר כי מסגרות אלו מסמנות מחיקה, אף שבכתב היד בדרך כלל מחיקה נעשית בהעברת קולמוס על הכתוב. קצת ראיה לכך היא העובדה כי אכן חלק מהקטע בעמוד השלישי יש למחוק, והוא נכפל בהמשך, וכן צויין שם בהערה.

מכל מקום, בין אם זו מחיקה או שאין זו מחיקה, הרי המשך האגרת הוא בדף השלישי, שבו נמצא גם הקטע: "אגרת מעכ"ן" [ת"ת שלחנו" וכו'. כלומר, רבני ויניציאה ממשיכים לכתוב לר"מ חאגיז. אלא שתמוה הוא שהם משתמשים כאן בכינוי "למורה שבפדובה" כשהכוונה לר"י באסאן, בעוד שבתחילת האגרת הם כתבו עליו באופן מכובד יותר, וכינו אותו בשם "הרב המובהק"²⁵. כמו כן תמוהים דבריהם, שהם כותבים באגרת כי לא קיבלו מענה מר"י באסאן על אגרתם, והרי לא כך הדבר, אלא הם קיבלו מענה, שהרי על יסוד זה הם כותבים את האגרת הנוכחית, ואף מציינים במפורש כי היא מיוסדת על תשובת ר"י באסאן.

לפי זה לכאורה היה עלינו לומר כי כל הכתוב בעמוד השלישי אינו שייך לאגרת; אלא שנוכחנו לראות כי ציון התאריך הכתוב בעמוד זה סמוך לחתימת ר"י פאציפיקו תואם את מה שהעתיק ר"מ חאגיז מאגרת זו, ונמצא שהוא חלק מהאגרת. אם כן כיצד נפרנס קושי זה?

אולי ניתן לומר כי שני העמודים הראשונים מציינים את האגרת המקורית, החותמת במילה: ירושלים, והיא היתה מיועדת למשלוח לר"מ חאגיז סמוך לקבלת אגרתו. מסיבה שאינה ידוע לנו האגרת לא נשלחה מיד, ובמשך זמן ההמתנה נוסף בה הקטע "אגרת מעכ"ן" [ת"ת שלחנו וכו', עם החתימה והתאריך. יכול להיות שתוספת זו באה בעקבות אגרתו השנייה של ר"מ חאגיז שנשלחה לרבני ויניציאה²⁶, ושמא

25 כמו כן אין הוא יושב בפדובה אלא בריג'ו; אבל זאת אפשר ליישב בדוחק ולומר שכוונתם היא לזה שהיה מורו של רמח"ל בפדובה.

26 ראה לעיל הערה 11.

ניתן לומר שהתוספת נכתבה רק על דעתו של ר"י פאציפיקו ולא על דעת חבריו בבית הדין.²⁷

ועתה לדרך עבודתנו בפרסום האגרת. אגרת זו, כרוב האגרות שנכתבו במהלך הפולמוס, משופעת במליצות רבות מפסוקים ומדברי חז"ל. אם באנו לכתוב את כל המקורות הללו הדבר יאריך את המאמר יתר על המידה, מה עוד שיש להודות כי לעיתים קשה להבין את פשר המליצה ואם יש בה רמז מוצנע, ונמצא שעשינו את עבודתנו למחצה לשליש ולרביע. לכן הערתי רק על מקומות הנראים לי כחשובים להבנת העניין.

שני העמודים הראשונים של האגרת, שמרובים בה המשפטים המחורזים, מפוסקים בכתב היד, והדבר נועד כמובן להקל על הקריאה בה ועל הבנתה. לפיכך הבאתי את הפיסוק כפי שהוא בכתב היד, והוספתי רק מעט סימני פיסוק במקומות המתאימים. בעמוד השלישי הפיסוק כולו ממני, וכן החלוקה לקטעים של כל האגרת היא שלי. הוספות קלות והגהות נרשמו בסוגריים מרובעים כמקובל. בהערות הבאתי הסברים קצרים והפניות לאגרתו של ר"מ חאגיז, כדי להקל על המעיין, ולתת לפניו תמונה שלמה ככל האפשר.

[אגרת רבני ויניציאה לר"מ חאגיז]

[125 סוף ע"א] אילנא²⁸ כי רבא ותקיף ורמיה מטי לשמיא, וחזותיה לסוף ארעה לחבוש פצע וחבורה ומכה טריה, מעם אלקי אברהם ומהאומה העבריה, תקיף חליה לאוריתא ואור לו כבן בתיה, בר אוריין ובר אבהן יעקב²⁹ בחר לו יה, תנא דארעא דישראל והינו מבני עליה, הרב הכולל והמובהק כמהר"ר משה חאגיז נרו יאיר וזרח כשלהבת יה, אלקים יחוננהו ויברכהו בברכת הטוב והמטיב ויראה בית המקדש בנוי על הר המוריה, אנס"י³⁰.

[124 ע"א] המכתב מכתב אלוקים הוא, אין אלוקים אלא דיין המצויין בהלכה³¹, רווחת בכל מקום שמורה וערוכה, חרות על הלוחות, לוחת כתיב ומסכת מנחות, באה לידנו ולא פטרנוה בלא לזית חן וכבוד ינחלו חכמים, בקריאה אחר קריאה נאמנה בלב תמים, כי קראנוה מנחת קנאות, קנאת ה' צבאות, לסעף פארה במערצה, אך יצא יצא, מן הכלל ללמד לא ללמד על עצמו בלבד יצא, אלא ללמד על הכלל כולו יצא, כי הדברים עתיקים נעתקים ומפיקים מזן אל זן ובפרק אין דורשין, מוס"פ אין

27 אולי בזה תתישב התמיהה שלנו בהערה 6.

28 כתבנו לעיל, וכן ציינתי כאן בסוגריים מרובעים את מספר העמוד, כי בכתב היד הקטע הזה נמצא בסוף, והעברתי לכאן לנוחיות הקריאה.

29 "בר אבהן יעקב", רמז שר' משה חאגיז הוא בנו של ר' יעקב.

30 אמן נצח סלה ועד.

31 הכוונה לר"מ חאגיז ולאגרתו אליהם, והם כותבים כאן כי התייחסו לדבריו בכל הכבוד הראוי. לאחר מכן הם עוברים לכתוב על רמח"ל ומעשיו, שהם אינם לרצון להם.

ודורשין, דרישה וחקירה במופלא ובמכוסה, וסדרי³² תורה ישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא, מתלמיד ועמית, רצה לקיים דברים של תהו בדבר שאינו מעמיד, סכל את ידיו, בגאווה ועברתו לא כן בדיו, וסוף סוף רצה להגיד דברים קשים כגידים, דברים שלא ניתנו ליכתב כי הם אותות בדים, כמעט שלא עמדו על הר סיני לפנים ולפני, יש דורשים אותו לגנאי, אלה הדברים המכעיסים אלקים ואדם הביאו אל אפו הזמורה, ועל אפינו ועל חמתינו הדלק האש הרבה המדורה, מנפש ועד בשר יכלה, כלל העולה, כך עלה במחשבה לדבר אתו משפטים, להפיל מעל מזבח ה' את האבות ואת האישים, ולחבר דברי ריבות, לא במילי דאבות רק במילי דנזיקין ואיבות.

אכן בזכרנו את דברי רבותינו הקדושים הנקדשים לה³³ מתון מתון ד' מאות זוזי שויה, גמרנו בדעתנו כי לו נאה ולו יאה³⁴ לצווח ככרוכיא, בייא בייא³⁵, אלא אמירה לשון³⁶ רכה בבתי הנפש והלחשים, לבני דן חושים³⁷, שלא להוסיף הרווה על הצמאה, גם אין לא ראינו ראייה לדבר אתו, עמו, כלומר אליו³⁸, לבלתי לנבל כבוד התורה, כי מי שמיו לאיש שר ושופט והוא עודנו נער ורך, נתן אלקים אל לבנו לכתוב אגרת שלומים לחכמים מחוכמים, שתי גולות הכותרות ושני המאורות הגדולים, אלוקים ראינו עולים, אחד המיוחד הכהן הגדול מאחיו כמהר"ר בנימין הכהן נר"ו ר"מ ור"מ דעיר ריגיוו בהלו נרו עלי ראשם³⁹, והשני לו הרב המובהק כמהר"ר ישעיה באסן נר"ו יאיר זרח, על פני כל המזרח, כי הראשון שבקדושה היה לו עסק בנסתרות לה' אלוקיני, והשני גדלהו כאב את בן ירצה והורהו בלימודים, ובעמק הסודים⁴⁰, על כי הלא הם יורו ויאמרו לנו ומליבם יוציאו מלין על דבר אמת וענות צדק, להחזיק הבדק, ולסתום הסדק, ולרפות הנתק.

32 לכאורה עדיף: וסתרי.

33 על פי ברכות כ ע"א.

34 לכאורה צ"ל: כי לא נאה ולא יאה, כי קשה בעיני לומר שהתכוונו במלים אלה לצאת כנגד ר"מ חאגיז, אם כי אין להוציא זאת מכלל אפשרות. אם נגיה כהצעתו אפשר גם לומר כי חכמי ויניציאה מדברים כאן על עצמם.

35 על פי יומא סט, ב: בייא, בייא, וכתב שם רש"י: לשון זעקה וקובלנא. וכן מצינו לשון זה במקומות נוספים בדברי חז"ל.

36 האות ש' מנוקדת בכתב היד בניקוד שאינו ברור.

37 מכאן ואילך חסר פיסוק בכתב היד (עד: והורהו בלימודים) והפיסוק הוא שלי.

38 הכפילות כאן היא מליצה על פי דברי רש"י בבראשית לז, יח, בעניין אחי יוסף: ויתנכלו אתו להמיתו, כתב רש"י: אתו - כמו אתו, עמו, כלומר אליו. כאן חוזרים רבני ויניציאה על עמדתם שלא ראוי היה לדבר עם רמח"ל בראשונה, אלא עם רבו.

39 הם כתבו לשון זו משום שר"ב נפטר כמה שבועות קודם - בליל שבת קודש פרשת בשלת, י"ז בשבט.

40 כלומר בעמקי הסודות ותורת הנסתר, וזו מליצה על פי הכתוב: בעמק השידים (בראשית יד, ח). ומליצה זו עצמה כתב להם ר' ישעיהו בתשובתו הנזכרת לעיל (הערה 7), עמ' נט, מהד' שריקי, עמ' עו.

והרב באסן בתשובה כתב⁴¹ איני מאמין שיהיה בו לא נבואה ולא רוח הקודש, עובר⁴² אותו מדי יום ביום ומדי חודש בחודש, שלא ניתנו מעולם בארץ הטמאה ובגלילות העמים, טמאים ובעלי מומים, אמנם איזה הארה ושפע האלוקי על ידי מגיד משנה אינו מכת הנמנעות אלא דבר שבאפשרות, ואין בו זרות, והביא כמה ראיות מחכמי הגמרא, אשר נפתחו להם שערי אורה, אפילו בארץ גזרה, ושהוא ראה מקצת מכתביו [124 ע"ב] שכולם דברי אלוקים חיים, קול על שפיני]ם, ערבים ונאים, אין בהם נפתל ועקש, ולא מכשול ומוקש, וכי דרך קשתו⁴³ באוהב טהר לב⁴⁴ חן שפתיו, ישא מדברותיו, אריא דבי עילאי האר"י שבחבורה⁴⁵ הגדול והנורא, ושהוא הוסיף תוספת מרובה על העיקר, ודבר יקר, וחכמת המחקר, ...⁴⁶ נגעו בלשון הזוהר, כעצם השמים לטוהר, ושכל ימיו יגע בעשר אצבעות שלו, ובהיכלו כבוד אומר כ[ו]לו, ונפשו חשקה ודבקה בתורת ה' תמימה משיבת נפש ומחכימת פתי וזורחת בחושך אור לישרים כתומים ואורים, ומנסתרות לה' נכספה וגם כלתה נפשו, לאסוף בחופניו את רוח קדשו, ושפרקו נאה ולא נמצא בו דופי...⁴⁷ כן אינו מכת הבלתי אפשר שיהיה הוא מאושר על כל בני גילו ומזלו...⁴⁸ כל יגיעיו להורות את בני ישראל את אשר יצוה, מגיד נגיד ומצוה, ידו פשוטה לקבל עובר"ים ושב"ים⁴⁹, מעלות השחר עד צאת הכוכבים, ולפושעים יפגיע, ומרגוע ירגיע, והוא ישקיט ומי ירשיע, התחיל רוח ה' לפעמו, לתועלת עמו ולאומו, בכל דרכיו משכיל וה' עמו, וכהנה רבות עמו, ושדעתו כיוון לדעת הכהן גדול בענקים, אפסי ארץ הוא מקים, חמיו נר"ץ⁵⁰, ושמלבד

41 על דברים אלו עמדנו לעיל, ראה ליד הערה 211.

42 מילה זו קשה לקריאה, וכך נראה לקוראה.

43 ר"מ חאגיז דרך קשתו.

44 כך חתם רמח"ל עצמו בסוף אגרת לב, עמ' עא; מהד' שריקי, עמ' צג. אגרת זו נשלחה בר"ח אדר לליוורנו, ולא מצאנו ביטוי זה קודם לכן באגרות, ואין הוא נמצא גם באגרתו של ר"י באסאן. יש לעיין אפוא מניין לחכמי ויניציאה ביטוי זה. אגב, רמח"ל חתם כן גם בסוף אגרות נד, קסה. גם רב"ד חתם כן בסוף אגרת ג. ואכן חתימה זו מצאנו לחכמים נוספים בתקופות שונות, והיא על יסוד הכתוב במשלי כב, יא: אוהב טהר לב חן שפתיו. לכן הואיל ובמליצות עסקינו אפשר שגם חכמי ויניציאה השתמשו כאן בלשון הכתוב, ותו לא.

45 לשון זה מטעה במקצת. ברור שהם לא כיוונו לומר זאת על רמח"ל, שהרי ר' ישעיהו כתב באגרתו, עמ' סז, מהד' שריקי, עמ' עט: "הלא לנו הרב בעצמו הודה, שעדיין לא הגיע למחצית ההריא"ל"; אלא כוונתם שהוא נשא מדברותיו על דברי האר"י, והוסיף עליו תוספת מרובה.

46 כאן כתובות שתי מילים שאיני יכול לקרוא.

47 כאן כתובות כארבע מילים שאיני יכול לקרואן.

48 כאן כתובה מילה שאיני יכול לקרואה.

49 הגרשיים מסמנים שיש כאן מליצה, שכוונתה לומר עוברי עבירה ושבים בתשובה. רמז לפעולותיו של רמח"ל בנידון זה. גם ר' ישעיהו, באגרות עמ' סא, מהד' שריקי עמ' עט: "וה' מצליח בידו אותם לימין להוליד, ואיש גילולי עיניו משליך, ומתחרט על מעלו, ושב ורפא לו".

50 כלומר דברי ר' ישעיהו מגובים גם על ידי דברי רב"ד, כמו שכתב בסוף אגרתו. [ניתכן שיש כאן רמז לקשרים המיוחדים בקבלה שהיו ביו רב"ד לבין רמח"ל, עי' באגרת כ ובאגרת כב; אך מניין ידעו זאת חכמי וניציאה? העורך י"ק.]

כל זה הבטיח לו⁵¹, כי הנה הסתיו עבר הגשם חלף הלך לו, יצא מאהלו בגילה ברינה, וידעו נאמנה, כי בא עת לחננה, ואז מפיו ולא מפיו כתביו יבואו עד תכונתו, להשיג יותר האמת על אמיתתו, ובין כך ובין כך אינו⁵² מן הראוי לטרדו מעסקו עסק שמים, לשוט בוימי אפסים, ושאיין⁵³ להקשות מה זה ועל מה זה, גם הושפע עליו ממרום כוחו וראשית אונו, ושאדון הכל יכול לעשות כרצונו, בכל מכל כל, כי ידענו כי כל יכול, והוא בא' [חד] ומי ישיבנו, כי באחד ידבר אלי ושתים מי ישורנו, ושאיין לנו לשאול מה זה היה לבן קיש, הגם שאול בנביאים, כי הוא היודע ועד, ה' ימלוך לעולם ועד. הן אלה קצות דרכיו, ונתיבות מהלכיו, ושאיין דבר נשמע בו, ובקרבו ישים ארבו.

ואחרי הדברים האלו לא נשמע ממנו דבר חדש, כיון דדש דש, אלא שבכל הלילות רבים מתאספים אל ביתו לשמוע דברי חכמתו, דרושיו וחדושי, על דרך הנגלה, בידו ימלא, ומעלות יעלה. ועל פי הדברים האלה אמרנו וגמרנו, שלא טוב לדבר קשות ולהתעבר על ריב לא לנו, לעשות יש מאין כאשר נעשה בהרבה זמנים, נתן⁵⁴ ליעף כח ועצמה [י] רבו לאין אונים, אלא להניחו על מקומו, עד כי יבוא יומו, ויבוא בעל הכרם לבנות מגדל בתוכו, ויבוא שלום הולך נְכַחו, או לכלות את קוציו, צו לצו צו לצו, ושבקיה לרויה דמנפשיה נפיל⁵⁵, ואורו יאפיל, וקומתו ישפיל, כי אדון הכל כל יוכל ולא יבצר ממנו, ...⁵⁶ השמור עלינו, מהרבה המכשולות ח"ו, כזה ראינו לקדש כי כבוד אלוקים הסתר⁵⁷ דבר, והכל הולך אחר הכוונה, כ"ש שדבר זה נשמע בערי איטליא ואין דורש ואין מבקש, אין מערער ואין מתעקש, אולי כווננו לדעת גדולים חקרי לב.

ואל⁵⁸ אלקים ה' יצילנו משגיאות ומנסתרות ינקנו, גם מזדים יחשוך עבדיו ויתן בלבנו לאהבה אותו באמת ובלב שלם, נהיה תמים עמו עד ישוב[ו] אהלי יהודא כבראשונה ותל על משפטו ישב ויורנו מדרכיו ונלכה באורחותיו, כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים.

51 גם ר' ישעיהו כתב כן בסוף אגרתו: "ועוד אומר שהוא מחכה ואנו מחכים, להשיג מן החלונות מציץ מן החרכים, כי יקם את דברו, כשאל יעקב יהיה בעזרו, ויישר אורחותיו, בעבור הסתו". לדעתי מכאן משמע קצת כי המובן של משפט זה הוא שרמח"ל הבטיח לר' ישעיהו כי במהרה יתגלה לציבור.

52 מילה זו כתובה בשולי הדף שהם מקופלים, והקריאה אינה ודאית.

53 מכאן ועד המילים 'לעולם ועד' העתיק ר"מ חאגיז באגרתו, וכמו שכתבנו לעיל ליד הערה 17.

54 כך מנוקד בכתב היד, וכן גם בהמשך. כלומר, לדעת רבני ויניציאה אם הם יריבו עמו, הרי בזה ינתן לו כח, ועצמה ירבו לו.

55 על פי שבת לב, א; וכתב רש"י: שבקיה לרויא - לשיכור, אינך צריך להפילו שהוא יפול מאליו.

56 המילה כתובה בשולי הדף שהם מקופלים, ואי אפשר לקוראה.

57 ראה הערה 10.

58 מכאן ועד סוף הקטע הכל מוקף בקו כמסגרת, ואין סימון נוסף.

[125 ע"א] אמרי⁵⁹ פינו והגיון לבנו אלה יעלו על מזבח הפנימי ושלחן הטהור⁶⁰, כי נכנס לפני אל הק[ן]דש המאור הגדול הגאון המפורסם כמהר"ר יחזקאל נר"ו מופת הדור והדרו⁶¹, כי יועץ וחכם חרשים הוא ולא יבצר ממנו מזימה להיות לנו למחסה ול...⁶², ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשאו כי חכמת אלקים בקרבכם לעשות משפט, ולא יארע תקלה על ידכם, בזכרכם כי אנחנו בתוך העמים ושנאת הדת מרובה, וחושבים תמיד עלינו תועה, (להגולל) [להתגולל] עלינו (ולפיל) [ולהפיל] עלינו את הרעה ח"ו.

אגרת מעכ"ת⁶³ שלחנו למורה שבפדובה, ולבחור הנודע, ואין קול ואין עונה. לשאר ערי איטליא לא שלחנו, כי כללא בידינו דאפושי במחלוקת לא מפשינן. [אמרי⁶³ פינו והגיון לבנו אלה יעלו על מזבח הפנימי, ועל שלחן הטהור אשר לפני ה' נכנס לפני אל הקדש, המאור הגדול הגאון המפורסם כמהר"ר יחזקאל נר"ו מופת הדור והדרו, ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו, פריכם תשאו, כי חכמת אלקים בקרבכם לעשות משפט, ולא יארע תקלה על ידכם, בזכרכם כי אנחנו בתוך העמים, ושנאת הדת מרובה, וחושבים תמיד עלינו תועה להתגולל עלינו ולהפיל עלינו את הרעה ח"ו].

ואל אלקים ה' יצילנו משגיאות, ומנסתרות ינקנו, גם מזדים יחשוד עבדיו, ובעוד אנחנו מרבים בתפילה לשוכן מעלה, יעלה על גב מעלה, בהר הבית בקול רנה וצחלה.

נאם החותם פה ויניציאה בשם מעלת רבני השיבה הכללית יע"א, בס' [דר] לתת עליכם היום ברכה⁶⁴, שנת ואהיה תמים עמו⁶⁵.
זעירא דמן חבריא, הצעיר יצחק בכמ"ר אשר פאציפקו זלה"ה.

59 כל קטע זה מוקף בקו כמסגרת, ואין סימון נוסף. אכן קטע זה נראה כמיותר כי הוא נמצא גם בקטע הבא, וכפי שכתבנו במבוא.
60 שתי מילים אלו כתובות מעל המסגרת המקיפה את הקטע. אפשר שכתובה אחריהן מילה נוספת, שאינה ניתנת לקריאה.
61 הכוונה לר' יחזקאל קצנלבוגן, בעל כנסת יחזקאל, שהיה אב"ד של קהילות אה"ו. ראה לעיל (ליד הע' 22) על משמעות הדברים הללו.
62 קשה לקרוא את סוף המילה, וניתן להשלים באופנים שונים (מכל מקום קשה לומר שכתוב שם: ולמסתור), ואין זה משמעותי.
63 הסגרתו בסוגריים כפולים את הקטע שנכפל, עי' לעיל הע' 59.
64 שמות לב, כט. פרשת כי תשא, ט"ז-כ"ב אדר. התאריך הובא כפי שהוא מצויין כאן באגרת התשובה של ר"מ חאגיז, ראה לעיל ליד הע' 16.
65 תמי"ם=ת"ץ, ע"פ הפסוק 'ואהי תמים עמו' (תהלים יח, כד). אולם ראה לעיל שם שר"מ חאגיז ציטט פסוק אחר - 'תמים יהיה לרצון' (ויקרא כב, כא)! ויתכן שר"מ חאגיז ציטט מזיכרונו, ועלה על לשונו פסוק אחר. ועדיין צ"ע.